

# ՖՐԻԴՐԻԽ ԷՆԳԵԼՍ

(Մահուան տասնամեակի տոխթով)

1895 թ. օգոստոսի 5-ին յաւէտ փակեց աչքերը գիտնական սոցիալիզմի հիմնադիր նախահայրերից մէկը, Կարլ Մարքսի մտակից ու սրտակից անզուգական ընկերը, Ֆրիդրիխ Էնգելսը, այն մարդը, որի բովանդակ կեանքը՝ անհատական անսպառ ոյժերը, մտաւոր, հասարակական և քաղաքական անդուլ գործունէութիւնը ցմահ նուիրուած են եղել պրոլետարիատի ազատագրութեան գործին:

Այսօր, երբ լրանում է Էնգելսի մահուան տասնամեակը, աւելորդ չէր լինի յիշեցնելու նրա կատարած ահագին դերը հասարակական աւելի արդար կարգեր ստեղծելու մեծ գործում:

Ֆրիդրիխ Էնգելսը ծնունդ է 1820 թ. նոյեմբերի 20-ին Բարմեն քաղաքում (Հռենոսի մօտ, արևմտ. Գերմանիայում), որպէս հարուստ գործարանատիրոջ զաւակ: Պատանի Ֆրիդրիխը աւարտելով իր հայրենի քաղաքի բէալական դպրոցը, տեղափոխուում է Էլբերֆելդի գիմնազիան: Մի կողմից ընտանեկան յարաբերութիւնները (հօր զբաղմունքը) և միւս կողմից Ֆր. Էնգելսի վաղաժամ քաղաքական դիմադրական ուղղութիւնը սկզբից և եթ առելի են դարձնում նրա հաժար բիւրոկրատիական որևէ կարիերա, այնպէս որ Էնգելսը գեմնազիան դեռ չաւարտած (մի տարի մնացած) մտնում է առևտր. ասպարէզը (1838), ապա մի տարի իբրև ազատական զինուոր ծառայում է Բերլինում, որից յետոյ նա տեղափոխուում է Անգլիա առևտրական դործով և 1842—1844 թ. ծառայում Մանչեստրի մի գործարանում որին բաժանորդ էր իր հայրը:

Անգլիայում, կապիտալիզմի փարթամ հայրենիքում, հետզհետէ կաղապարւում է երիտասարդ Էնգելսի տնտեսական-հասարակական աշխարհայեացքը. նա մեծ եռանդով հետաքրքրւում, զբաղւում է բանւորական դրութեամբ ու շարժումով, և դեռ նոյն թուականներին աշխատակցում է չարտիստներին



կուսակցական օրգանում («Northern Star»—«Հիւսիսային աստղ») և Բոքերտ Օվենի թերթում («New Moral World»—«Նոր բարոյական աշխարհը»): 1845—1848 թ. Էնգելսը ապրում էր Բրիտանիայում, Մարքսի հետ միասին, և մէջ ընդ մէջ Փարիզում: 1848—49 թ. նա աշխատակցում էր Մարքսի յայտնի «Neue Rheinische Zeitung» օրգանին Քեոլնում: 49 թ. յունիս և յուլիս ամիսներին Էնգելսը անձամբ մասնակցում է հարաւային Գերմանիայի ապստամբութեան, որպէս հրամանատար Վիլլիսի ազատական խմբի օգնական, բաղկացած 13000 հոգուց: 1850 թ. Էնգելսը կրկին գաւնում է Անգլիա և մինչև 1869 թ.-ը վարում այնտեղ հօր առևտրական գործերը: Նոյն թուականին թողնում է նա ընդմիշտ իր առևտրական զբաղմունքները և 1870 թուականից ի վեր բնակութիւն հաստատում Լոնդոնում: Գրեթէ ամբողջ քսան տարի (1850—1870 թ.) Մարքսն ու Էնգելսը իրարից բաժանուած էին ապրում: Սակայն և այնպէս չէր խզուած նրանց մտաւոր կապը. նրանք անդադար նամակագրութեան մէջ էին. ժամանակակից տնտեսական, քաղաքական և գիտնական կեանքն ու խնդիրներն էին նրանց շարունակ զբաղեցնում: Եւ այն ժամանակամիջոցում, երբ մեծ մտածողներինց աւագ ընկերը ցամաքային Եւրոպայի աղմկայոյզ շարժումների անմիջական մասնակցութիւնից հեռացած՝ Լոնդոնում մշտաւոր ինտենզիւ աշխատանքով էր զբաղուած, որի արդիւնքը եղաւ այն հսկայ երկունքը, որ տնտեսական գիտութիւնների մէջ նմանը չտեսնուած դարագլուխ կազմեց—նոյն ժամանակամիջոցում կրտսեր ընկերը, նստած Մանչեստրում, ամենևին չէր կլանուել առևտրական գործերով: Դրանք միշտ երկրորդական տեղ են գրաւել Էնգելսի համար: Նոյն տարիներում Էնգելսը եռանդով ուսումնասիրում էր պատերազմի պատմութիւնը, ռազմական գիտութիւնները, ապա համեմատական լեզուաբանութիւն—որ վաղուց ի վեր նրա սիրած գիտութիւնն է եղել և տնտեսական ու բնական գիտութիւններ:

Բաւականանաւոր այս համառօտ կենսագրական գծերով և անցնենք Էնգելսի գրական ու քաղաքական գործունէութեան:

Ոչ միայն իբրև լոկ անհատ, այլև իբրև գիտնական, քաղաքական և հասարակական մեծութիւն՝ Էնգելսը այնպէս սերտ շաղկապուած էր Մարքսի հետ, նրա մտաւոր ոյժերն ու արտադրութիւնները այն աստիճան հոծ բաղադրուած են այն ընդհանուր ձուլարանի մէջ, որ կռել կոփել է մարքսիզմի վիթխարի շէնքը, որ իրաւ դժուար է խօսել Էնգելսի բազմակողմանի ծառայութեան մասին, առանց շօշափելու Մարքսին ու մարքսիզմը: «Գիտնական և կուսակցական շրջաններում սովոր-



րական է խօսել Մարքս-էնգելսեան կեանքի ու աշխատութիւնների մասին—ասում է պրոֆ. Վ. Ջոմբարտը,—որովհետև Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը իրանց երիտասարդութեան օրերից սկսած՝ մէկը 25, միւսը՝ 23 տարեկան, այնպիսի ընկերական մտաւոր սերտ յարաբերութեան մէջ են ապրել, մտածել, զգացել ու գործել են միասին այնպէս, որ անկարելի է մէկի աշխատանքը բաժանել միւսից»<sup>1)</sup>։ Եւ իսկապէս Էնգելսին հասկանալու համար՝ իբրև անձնաւորութիւն, իբրև մտածող ու կռուող սուրեկաւ, ամենալաւ մեթոդը կը լինէր այն՝ վերլուծել ամբողջ մարքսիզմը, պատկերացնել Մարքս-էնգելսի գործնական ծառայութիւնը, անձնական յարաբերութիւնը և ուշի ուշով դատել—թէև զգալի դժուարութեամբ—Էնգելսի անհատական բաժինը։

Սակայն, ինչպէս ասացինք, տեղը չէ այստեղ, և շատ հեռու կը տանէր մեզ այդ մեթոդը, ուստի մենք կ'առաջնորդուենք այլ եղանակով—մի-մի և յաջորդաբար աչքի անցնել Էնգելսի միայն առաջնակարգ աշխատութիւնները և համառօտ գծերով առաջ բերել նրանց արծարծուած մտքերը։

Էնգելսի առաջին գիտնական աշխատութիւնները համարւում են՝ նախ նրա մի մեծ յօդուածը՝ «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie» («Բաղաքատնտեսութեան կրիտիկայի ստուերագիրը») վերնագրով, տպուած 1844 թ. Մարքսի և Ռուգէի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Deutsch-Französische Jahrbücher» հանդէսի մէջ (յետոյ արտատպած «Neue Zeit»-ի մէջ), ապա «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» («Բանուոր դասակարգի դրութիւնը Անգլիայում») (1845 թ., գրուած մի տարի առաջ)։ Այս երկու օրիգինալ երկերը, ուր արծարծուում են ապագայ մարքսիստական հայեացքները, միանգամայն ազատ են Մարքսի ազդեցութիւնից։ Էնգելսի մարքսիստական ուղղութեամբ մտածելու ինքնուրոյնութեան ամենամեծ դրոշմներն են, որոնք բացայայտ վկայում են երիտասարդ Էնգելսի հանճարեղ մտածողութեան բեղմնաւոր սաղմաւորումը, կազմում են այդ երկու աշխատութիւնները։

Առաջին գրութեամբը կարևոր է նրանով, որովհետև այնտեղ առաջին անգամ ձեռնարկւում է սոցիալիզմը քաղաքատնտեսութեան վրայ հիմնելու մի խիզախ փորձի։ Այդտեղ արդէն պարունակում են այն տեսական-պատմական դիտողութիւնների սաղմերը, որոնք բնորոշում են գիտնական սոցիալիզմի հիմքե-

<sup>1)</sup> W. Sombart, «Friedrich Engels, ein Blatt zur Entwicklungsgeschichte des Socialismus» եր. 3.



րը: Էնգելսը ցոյց է տալիս տնտեսական ֆենոմենների ծագման և զարգացման մէջ պատմական ընթացիկները. աշխատանքի վարձ, առևտուր, արժէք, գին, փող և այլ տնտեսական կաթիլ-գործիքներ պատմաբար պայմանաւորուած և ոչ թէ բացարձակ (աբսոլյուտ) երևոյթներ են, ինչպէս բիւրգերական տնտեսագիտութիւնն է աշխատում ապացուցանել: Այնուհետև Էնգելսի այդ յօդուածը ամփոփում է իր մէջ համառօտ ցուցմունքներ տնտեսական մարքսիզմի մի քանի հիմնական ուսմունքների վերաբերեալ, օրինակ՝ կրիզիսների, ինդուստրիական պահեստի գնդի, ակումուլացիայի և այլ թէօրիանքների մասին:

Որքան էլ Էնգելսի այդ առաջին գիտնական աշխատանքը ապակայ մարքսիզմի տեսակէտից մի թոյլ փորձ լինի, «մակերևոյթային և սխալներից ոչ ազատ գրուածք»—ինչպէս Կաուցկին է նկատում <sup>1)</sup>—այնուամենայնիւ այն ժամանակուայ տեսակէտից դա գիտնական մեծ արժէք ունի, «Նշանակալից փրշրանք է տնտեսագիտութեան պատմութեան համար» <sup>2)</sup>—ասում է Զոմբարտը: Յայտնի է, որ այն ժամանակուայ նշանաւոր տնտեսագէտ Բրունօ Հիլդերբրանդը՝ տնտեսագիտութեան «պատմական շկօլայի» հիմնադիրներից մէկը, այնքան մեծ արժէք տուաւ <sup>24</sup> տարեկան Էնգելսի վերոյիշեալ աշխատութիւններին, որ իր «Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft» («Տնտեսագիտութիւնը ներկայում և ապագայում» 1848 թ.) յայտնի գրքի մէջ գրեթէ մինչև կէսը զբաղուեց Էնգելսի թէօրիանքների բնագիտութեամբ: Նոյն Հիլդերբրանդը Էնգելսին աւանդում է «ամենատաղանդաւոր և ծանօթութիւններով բազմակողմանի գրողը գերմանական սոցիալական բոլոր գրողների մէջ»:

Անհամեմատ աւելի մեծ արժէք ու նշանակութիւն ունի Էնգելսի երկրորդ գիտնական աշխատութիւնը՝ «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» վերնագրով: Այդ «հանճարեղ երկի» մէջ, ինչպէս անուանում է նրան Մարքսը, առանձնապէս փայլում է Էնգելսի տաղանդը: Թէ որքան խորն է ըմբռնել Էնգելսը կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սիւսաեմի ոգին—ասում է Մարքսը այդ գրքի մասին խօսելու ժամանակ—դա վկայում են Factory Reports, Reports on Mines, որոնք լոյս են տեսել 1845 թ.-ից ի վեր. և թէ որքան հրաշալի կերպով է պատկերացնում նա ամբողջ տիրապետող դրութիւնը, ցոյց է տալիս նրա գրքի թուղթիկ համեմատութիւնը 18—

1) K. Kautsky, Fr. Engels, sein Leben, sein Wirken, seine Schriften» էր. 9.

2) W. Sombart, Ibid. էր. 6.



20 տարի յետոյ հրատարակուած պաշտօնական յանձնաժողովի զեկուցումներին հետո»)։ Հում նիւթերի մեծ վարպետութեամբ մշակումը և պատկերացման ու նկարագրութեան մեթոդը՝ Էնգելսի գրքում, ահագին նշանակութիւն է ունեցել Մարքսի համար՝ անգլիական բանուորների տնտեսական-սոցիալական դրութիւնը ուսումնասիրելու ժամանակ, և նա դրականապէս հրաժարուած է անգլ. բանուոր դասակարգի պատմութիւնը, մինչև 1845 թ. տալուց, մատնացոյց անելով Էնգելսի աշխատութեան վրայ։

«Բանուոր դասակարգի դրութիւնը Անգլիայում» գիրքը անպայման համարուած է իր տեսակում մի դարագլուխ կազմող երկ, ղեկիրիպտիւ (նկարագրական) տնտեսագիտութեան մէջ։ Որովհետև նա առաջին աշխատութիւնն է (նրանից առաջ եղած փորձերը թոյլ են և անաջող) — ինչպէս գեղեցիկ կերպով ապացուցել է Ջոմբարտը, որ իրողութիւնների և երևոյթների վերաբերեալ քաղած նիւթերը ենթարկուած են խոր անալիզի, տեսական դիտողութիւնների ու ցուցմունքների, ուր իշխում է կրիտիկական համարձակ ոգին, ուր — մարքսիստական արտայայտութեամբ — տիրապետում է սոցիալ-տնտեսական երևոյթների պատմական ըմբռնողութիւնն ու մեկնաբանութիւնը։ Առաջին անգամ, ասում ենք, Էնգելսը այնքան խորութեամբ ու հմտութեամբ — որքան այդ իր բարձր աստիճանով մատչելի կարող էր լինել նրա երիտասարդական հասունութեան — ցոյց է տուել սոցիալ-տնտեսական դժնդակ երոցոյթների պատմաբար պայմանաւորուած կառուցալ կապակցութիւնը այն պոզիտիւ կուլտուրայի հետ, որին հայթհայթել ու զարգացրել է կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սիստեմը։ Ինքը՝ կապիտալիզմը, պոզիտիւ կուլտուրայով հանդերձ բնանհրաժեշտօրէն արտաբերել է իր ծոցում այն նեգատիւ էլեմենտները, որոնք պիտի ժամանակի ընթացքում կրճեն կապիտալիզմի գոյութեան սրմատները և խորտակեն կապիտալիստական սիստեմի ողջ կառուցուածքը։

Եւ այդ գաղափարները արծարծել է Էնգելսը այն ժամանակ, երբ արեւմտեան Եւրոպայում ուտոպիստ սոցիալիստները, բիւրգերական վերամբարձ իդիօլոգները, իդէալիստ բարոյագէտները տրտուճով ու խորին ապատիայով բողոքում էին տնտեսական-տեխնիքական յեղաշրջումների դէմ, որոնք տոն էին տալիս մասսայական չարիքների, յուզիչ ու գթաշարժ նշկարագիրներով կոչել էին ուղղում բարձր դասակարգի հասցէին և օգնութեան կոչում նրանց ֆիլանտրոպիան — վերացնե-



լու, բուժելու մասսայական չարիքը, ապաքինելու սոցիալական օրգանիզմի տկար ու հիւանդոտ մասնիկներին:

Էնգելսը իր գրքի մէջ կրիտիկական գիտակցութեամբ հակադրում է ժամանակակից անգլիական բանուորական և սոցիալիստական (որ այն ժամանակ տարբեր դրութիւններ էին ներկայացնում) շարժումներին—չարտիզմին և օվենիզմին,—և պահանջում երկուսի ձուլումը մի աւելի բարձր միութեան մէջ. բանուորական շարժումը պիտի այն ուժը դառնայ, որ իրականացնէ սոցիալիզմը, իսկ սոցիալիզմը պիտի այն նպատակը լինի, որ դնում է իրան բանուորական շարժումը:

Բոբերտ Օվենի ուտոպիստական սոցիալիզմը ընդհանուր առմամբ ոչ մի գործ չունէր բանուորական շարժման հետ,—գործադուլ, պրոֆեսիօնալ կազմակերպութիւն, բաղադրական գործունէութիւն—զին ու արժէք չունէին նրա համար: Միակողմից բանուորական շարժումը՝ չարտիզմը, չէր ուզում ոչինչ լսել սոցիալիզմից. նա պտտում էր գոյութիւն ունեցող վարձու սիստեմի սահմաններին մէջ—կօալիցիայի կատարեալ ազատութիւն, ընտրողական իրաւունք, աշխատանքի նորմալ օր, մանր—գիւղացիական կալուածատիրութիւն,—սրանք էին կազմում չարտիստների մեծամասնութեան համար իրանց կռուի դրական զէնքերը, և իրաւ ոչ թէ գոյութիւն ունեցող հասարակական կարգերը խորտակելու համար, այլ մասսայի համար տանելի, համակրելի ձևով կազմաւորելու համար:

Այդ միմեանց հակադրող տենդենցների դէմ Էնգելսը բացատրում է հետեւեալը. «Սոցիալիզմը իր այժմեան կազմի մէջ չի կարող երբէք բանուոր դասակարգի հանրական բարիքը դառնալ. նա անգամ կը ստորացնէ ինքն իրան, խոնարհուելով մինչև չարտիստների տեսակէտի աստիճանը... Սոցիալիզմի և չարտիզմի ի մի ձուլումը, ֆրանսիական կոմունիզմի վերաբերադրութիւնը՝ անգլիական եղանակով, պիտի ընդհանուր շարժման յաջորդ բայլը լինի և նա արդէն սկսուել է: Միայն այն ժամանակ, երբ վերաստեղծուէ այդ դրութիւնը, կարող է բանուոր դասակարգը իրապէս տիրապետող դառնալ Անգլիայում» <sup>1)</sup>: Սոցիալիզմի և բանուորական շարժման 'ի մի ձուլումը, սակայն, որի անհրաժեշտութիւնը վճռապէս շեշտում է երիտասարդ Էնգելսը, ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մօդերն սոցիալիզմի էութիւնը, մարքսիստական սոցիալ՝ դէմոկրատիզմի կորիզը՝ Էնգելսի գրք իմէջ տիրապետող աշխարհայեացքը մեծ մասամբ կրթնում է այն ամուր հենարանի վրայ, որի վրայ երկու

1) «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» էր. 285—286.



տարի յետոյ (1847 թ.) կառուցուած է Մարքս. Էնգելսեան չնաշխարհիկ շէնքը՝ «Կոմունիստական Մանիֆեստով»:

«Էնգելսը-ասում է Կառուցկին-տիրապետող թշուառութեան մէջ չէր նկատուած միայն թշուառութիւն, ինչպէս իր ժամանակի սոցիալիստներն էին՝ այլ և մի աւելի բարձր հասարակական ձևի սաղմեր: Մենք, որ սնուել ենք արդի սոցիալիզմի մտքերի աշխարհում, հազիւ կարող ենք չափել այն խոշոր ծառայութիւնը, որ կատարել է 24 տարեկան Էնգելսը իր այդ աշխատութեամբ մի այնպիսի ժամանակ, երբ մարդիկ կամ ուրանում և կամ ողբում էին բանուոր դասակարգի ցաւերն ու տառապանքները, և ոչ թէ հետազոտում էին այդ բոլորը, որպէս պատմական զարգացման անխուսափելի երևոյթ»<sup>2)</sup>).

Այդ երկու օրիգինալ աշխատութիւններից յետոյ Էնգելսը թեւադրում է իր մտաւոր կեանքի երկրորդ շրջանը. մի աւելի բարձր ու հասունացած շրջան, ուր Մարքս-Էնգելսեան մտածողութիւնն ու արտադրութիւնները դառնում են երկուսի համար հանրարժէք սեփականութիւն ու բարիքներ: Երկուսի ստեղծագործող ոյժերը այն աստիճան են իրար հետ սերտ շաղկապուած, որ մէկի գրածի ու արածի համար պատասխանատու էր միւսը, և ընդհանրապէս. երկու ֆիզիքական օրգանիզմի մէջ իշխում ու զիկավարում էր միևնոյն ոգին. դա մեծ մտածողների պատմական կեանքի մէջ մի չտեսնուած ու եզակի մտաւոր զուգաւորում է (Զօմբարտը նոյն իսկ մտաւոր ամուսնութիւն է անուանում, Մարքսին կոչելով տղամարդ, իսկ Էնգելսին կին ամուսիններ) — եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել, որ մարքսն ու Էնգելսը ունէին.

1847 թուից ՚ի վեր, այսինքն «Կոմունիստական Մանիֆեստի» խմբագրութիւնից յետոյ, ինչ որ Էնգելսը գրել ու գործել է, բխել է այն ընդհանուր մարքսիզմի բովից, որի կառուցման ու հիմնաւորման մէջ Էնգելսը ունեցել է իր պատկառելի մասնակցութիւնն ու բաժինը: Մարքսն ու Էնգելսը-երկու մտաւոր եղբայրները-իրենց մտաւոր զբաղմունքների ժամանակ ունեցել են աշխատանքի նպատակայարմար բաժանում: Մարքսը նուիրուած էր ամբողջ սիստեմի հիմնաւորման, լրացման և կատարելագործման, «Կապիտալը» դարձաւ նրա մտաւոր կեանքը բովանդակող ինտենզիւ գրադմունքը: Մինչդեռ Էնգելսին վերապահուած էր ամբողջ ուսմունքը պաշտպանելու հակառակորդների հարձակումների դէմ և մատչելի դարձնելու այն լայն խաւերում. ասել է՝ Էնգելսը ստանձնել էր իր վրայ

2) K. Kautsky, Ibid. Կր. 10—11.



պոլիմիկայի—որի մէջ նա անշափ ճկուն ու հմուտ էր—և մարքսիզմի ժողովրդականացման պատասխանատու դերը:

Մեր ընտրած մեթոդին հաւատարիմ չէինք մնայ՝ և շատ կշեղուէինք ընտրած թեմայի սահմանից, եթէ այստեղ կանգ առնէինք Մարքս-էնգելսեան հաւաքական աշխատութիւնների վրայ, ուստի մենք կը շարունակենք խօսել բացառապէս էնգելսի միայն գլխաւոր երկերի մասին:

Յիւդերիս էնգելսի ամենայայտնի, կուզենայի ասել՝ կլասիքական պոլիմիկան, որի մէջ ըստ ամենայնի փայլում է նրա ունիվերսալ ուղեղը, համարւում է նրա «Herrn Engen Dührings Umwälzung der Wissenschaft» («Պարոն Օյգեն Դիւհրինգի գիտութեան յեղաշրջումը» 1877 թ.) վերնագրով աշխատութիւնը: Դա մի երկ է, որ էնգելսը հետեւելով Դիւհրինգի (եղել է պրիվադոցենտ Բերլինի համալսարանում) բաղձակողմանի կրիտիկային, զրօսանք է կատարում գրեթէ բոլոր գիտութիւնների (փիլիսոփայութեան, բնափիլիսոփայութեան՝ իր ստորաբաժանումներով, մօրալի, իրաւունքի, դիալեկտիկայի, տնտեսագիտութեան՝ իր բոլոր կարևոր պրոբլէմներով, և սոցիալիզմի՝ իր տեսական գիտական հիմնաւորութեամբ) այգեստանում, քայլ առ քայլ ջախջախում Դիւհրինգի ֆիլիստրական հայեացքները և ամենուրեք դրօշմում մարքսիստական տեսակէտը, առաջնորդուելով մատերիալիստական դիալեկտիկայով<sup>1)</sup>: Անտի-Դիւհրինգը—ինչպէս նա կարճ խօսքով անուանում է—համարւում է «Գապիտալից» յետոյ միակ հիմնական նշանակալից աշխատութիւնը արդի սոցիալիզմի գիտնական գրականութեան մէջ: «Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft» («Սոցիալիզմի զարգացումը ուսոպիայից դէպի գիտութիւն») յայտնի բրօշուրը կազմում է «Անտի-Դիւհրինգի» յաւելուածը:

Թէ որքան հարազատ մարքսիստական է «Անտի-Դիւհրինգը», դա վկայում է ինքը էնգելսը երկրորդ հրատարակութեան յառաջարանի մէջ (երես 10). «Որովհետեւ այստեղ արծարծուած տեսակէտները մեծ մասամբ Մարքսն է հիմնաւորել ու զարգացրել և միայն մի չնչին մասն է պատկանում ինձ, այդ պատճառով հասկանալի է, որ իմ աշխատութիւնը չեմ

1) Ան հակադարձիկական և հակամարքսիստական հայեցակետները, որոնցով հակադրում է Դիւհրինգը օրգանական կենքի և մարդկային սեռի հասարակականպատմական կենքի զարգացման թէօրաններին, այնպիսի խոր ու հիմնաւոր կրիտիկայի է ենթարկւում զարժինական և մարքսիստ էնգելսի կողմից, որ «Անտի-Դիւհրինգի» յաջուութիւնն ու արժանիքը զգում են անգամ հակառակորդները:



հրատարակել առանց նրա գիտութեան: Նախ քան տպագրելը ես դրել եմ Մարքսի առաջ աշխատութեանս ամբողջ ձեռագիրը. և քաղաքատնտեսութեան վերաբերեալ հատուածի տասերորդ գլուխը («կրիտիկական պատմութիւնից») գրել է ինքը Մարքսը, որը, սակայն, զժաղդտաբար կրճատել եմ կողմնակի պատճառների շնորհիւ: Մեզ համար սովորութիւն էր վաղուց 'ի վեր միմիանց փոխադարձաբար օգնել մասնագրտական ճիւղերում»:

1884 թ. ամառը Էնգելսը հրատարակում է իր մի նշանաւոր ուսումնասիրութիւնը «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates» («Ընտանիքի, մասնաւոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը») վերնագրով, որով նա լրացնում է այն, ինչ որ Մարքսն էր մտադիր անելու. այսինքն Մորգանի հետազոտութիւնները կարեւոր լուսարնաութեամբ և լրացումներով ծանօթացնել հասարակութեան: Մորգանը իր նախապատմական ուսումնասիրութիւններով հասել է նոյն մատերիալիստական պատմական ըմբռնողութեան (materialistische Geschichtsauffassung), որին յանգել են Մարքսն ու Էնգելսը իրանց պատմական հետազոտութիւններով: Էնգելսի աշխատութիւնը ունի այն մեծ արժանիքը, որ նա լրացնելով և զուտ մարքսիստական կոլորիտ տալով Մորգանի նշանաւոր հետազոտութիւններին (ընտանիքի նախնական վիճակը, նրա աստիճանական փոփոխութիւնը, հասարակական կազմի սկզբնական կոմունիզմը և այլն), միմիանց հետ սերտ միացրել, շաղկապել է մարդկային անցեալի նախապատմական և պատմական դարեշրջանների օրգանական զարգացման օղակները, բացատրելով մարդկային հասարակութեան ամենամեծ ու արմատական ինստիտուցիաների—ընտանիքի, մասնաւոր սեփականութեան և պետութեան—ծագումը, զարգացումը և էութիւնը:

Մի տարի ուշ, 1885 թ., Էնգելսը ձեռնարկում է իր գրական ամենախոշոր ծառայութիւններից մէկին՝ «Կապիտալի» երկրորդ հատորի, 1888-ին՝ երրորդ հատորի հրատարակութեան: Առաջին հատորի մէջ, ինչպէս յայտնի է, Մարքսը հետազոտում է կապիտալի արդիւնաբերութեան պրոցեսը, թէ ինչպէս է արժէքը և յաւելեալ արժէքը (Werth und Mehrwerth) արտադրւում: Երկրորդ հատորի մէջ, նա ուսումնասիրում է կապիտալի շրջանառութեան պրոցեսը, նրա զանազան ձևերը, որոնց ընթացքում կապիտալիստը վաճառում է արժէք և յաւելեալ արժէք պարունակող արդիւնքները (ապրանքը), որպէսզի նրանց փոխարէն ստացած փողի գումարով կրկին արդիւնաբերութեան միջոցներ և աշխատանքի ոյժեր գնէ և արժէք ու յաւելեալ



արժէք արտադրէ—աւելի բարձր աստիճանով ու մեծ քանակով։ Ներդրող հատորի մէջ արդէն Մարքսը հետազոտում է կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ամբողջ պրոցեսը (արդիւնաբերութեան և շրջանառութեան), զնի կազմաւորումը արժէքից, յաւելեալ արժէքի բաժանումը իր առանձին մասերի վրայ՝ կալսածային հասոյթ, շահ, տոկոս և այլն։

1883 թ. մեռնելով իր հանճարեղ ընկերը, մեն-մէնակ իր վրայ էր ծանրացել ամբողջ գրական-քաղաքական գործունէութեան բեռը։ Մարքսի մահից յետոյ միայն Էնգելսը կարող էր իր ընկերոջ կոլտսալ ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակել։ Թէ ինչպիսի մեծ դժուարութիւնների է յաղթահարել Էնգելսը «Կապիտալի» երկու հատորների մանուկրիպտը քրքրելու, նիւթերը սխտեմով դասաւորելու, մութ ու թերի կէտերը ծանօթութիւններով պարզաբանելու և լուսաբանելու համար, դրա մասին ընդարձակ պատմում է ինքը երրորդ հատորի յառաջաբանում։

«Մարքսի «Կապիտալի» երկրորդ և երրորդ հատորների հրատարակութիւնը-ասում է դօկտօր Վիկտօր Ադլերը «Wiener Arbeiterzeitung»-ի մէջ—կազմում է վերջին մեծ ընծան, որ Էնգելսը նուիրել է պրօլետարիատին։ Մենք ասում ենք լոկ «հրատարակութիւն», մինչդեռ դա իրապէս մի նորաստեղծում է, մի բարձր գործի պսակում, չնայելով որ Էնգելսը մեծ հոգիների յատուկ համեստութեամբ իրենը ցածր էր դասում իր ընկերոջ երկերից։ «Կապիտալի» երկու հատորներից Էնգելսը ժայռածուր կառուցուածքով մի յարատե արձան է կանգնեցրել իր ընկեր Մարքի համար, և առանց ինքը ցանկանալու՝ քանդակել է նա այդ արձանի վրայ իր անունը անջնջելի տառերով։ Ինչպէս որ Մարքսը և Էնգելսը կեանքի մէջ անբաժանելի են եղել, այնպէս էլ «Կապիտալը» չպիտի մէկի անունով կոչուի, այլ տնտեսագիտութեան պատմութեան մէջ պէտք է միշտ կոչուի Մարքսի և Էնգելսի «Կապիտալը»։

Մենք շատ հեռու կը գնանք, եթէ խօսենք Էնգելսի միւս բոլոր բրօշուրային աշխատութիւնների, բազմաթիւ յօդուածների և Մարքսի գրեթէ բոլոր երկերի համար գրած ներածութիւնների և յառաջաբանների մասին, ուստի սրանով փակում ենք այստեղ մեր թոռցիկ նկատուղութիւնները Էնգելսի գրական գործունէութեան մասին ինչ-ինչ պատճառներով մի կողմ թողնելով նրա քաղաքական գործունէութեան բնորոշումը։ Պէտք է ասենք միայն որ Էնգելսը աւելի շատ, քան Մարքսը, տարիներ է մաշել քաղաքական գործունէութեան և սոցիալական ու սոցիալիստական շարժման մէջ։ Ոմանք սպեցիֆիկ կոչումներ



են տալիս Մարքս-Էնգելսին. առաջին անգամ հեղինակը «միայն թեօրեական», երկրորդին՝ «միայն պրակտիկ»: Այդ սուր զատումները, սակայն, միանգամայն սխալ են, ինչպէս Զոմբարտը ևս իրաւամբ նկատում է: «Կապիտալի»-թէօրեականական այդ հսկայ երկի հեղինակը մինչոյն ժամանակ «ինտերնացիօնալի» փայլուն զեկպլարն էր, նրա գործունէութեան տոն տուողը: Իսկ «միայն պրակտիկ» Էնգելսը իր թէ՛ նախամարքսիստական օրիգինալ երկերի մէջ, ինչպէս մենք տեսանք, և թէ՛ իր մարքսիստական աշխատութիւնների մէջ ամեն քայլափոխման վկայում է իր ինքնուրոյնութիւնը, տեսական բարձր ըմբռնողութիւնը: «Էնգելսը Մարքսին հաւասար չէր, այլ համածին ու համանշան»<sup>1)</sup> նկատում է Յրանց Մեհրինգը: Կամ ինչպէս Պօլ Լաֆարգն է նկատում, Էնգելսը յետ չէր կանգնած Մարքսից, այլ կանգնած էր նրա կողքին իր յատուկ մեծութեամբ<sup>2)</sup>: Ինքը Մարքսը, ասում է Լաֆարգը, հիացած էր Էնգելսի հանրագիտութեամբ. վարպետ գիտութեան բոլոր ճիւղերում: Նոյն նկատողութիւններն է անում նաև Վիլհելմ Լիբկնեխտը:<sup>3)</sup>

Բ. Իշխանեան

1) Franz Mehring, «Friedrich Engels» («Neu Zeit» № 44, 1905)

2) Paul Lafargue «Erinnerungen an Friedrich Engels» (նոյն համարը)

3) Wilhelm Libknecht, «Karl Marx zum Gedächtniss», էր. 109.